

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Op zoek naar de verloren godenbeelden van het Myceense Griekenland

Kelder, J.M.

Citation

Kelder, J. M. (2024). Op zoek naar de verloren godenbeelden van het Myceense Griekenland. *Hermeneus*, 96(3), 4-9. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4082933>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4082933>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Op zoek naar de verloren godenbeelden *van het Myceense Griekenland*

Jorrit M. Kelder Hoewel Myceense terracotta godenbeeldjes veel aandacht hebben gekregen in de wetenschappelijke literatuur, hebben specialisten zich nauwelijks uitgelaten over de rol van grotere beelden. Toch kan men aan de hand van de archeologie, en contemporaine beschrijvingen van cultusbeelden de verschijning van en een aantal rituelen rondom Myceense godenbeelden reconstrueren. Dit artikel geeft hiervan een voorbeeld.

De klassieke wereld was vergeven van goden en halfgoden. Vrijwel elke beek, waterval, berg of bos had zijn of haar eigen godheid of nimf, en hetzelfde gold voor steden en personen. De wijze waarop deze goden werden vereerd varieerde enorm, evenals het object van verering: een god kon zich manifesteren in een natuurlijk fenomeen of landschap, maar ook in een specifiek object, zoals een rots of een *stèle*. Ondanks deze variëteit is het duidelijk dat de belangrijkste goden, die in (vrijwel) de gehele Griekse wereld bekend waren, meestal werden vereerd in de vorm van een – antropomorf – beeld. Dergelijke godenbeelden kwamen in verschillende soorten en maten. Beroemde voorbeelden zijn de chryselefantine beelden van Zeus te Olympia en Athena op de Akropolis, beide door Pheidias gemaakt. Maar veel

Afbeeldingen

- 1 Myceense terracotta *phi*-beeldjes, 13de eeuw v.Chr. Musée du Louvre, Parijs.
- 2 Fresco uit Mycene van een godin of priesteres met korenaren in haar handen, ca. 1250 v.Chr. Archaeological Museum of Mycenae, Mycene.
- 3 Gouden leeuwenkop uit een graf in grafcirkel A, Mycene, 1600-1500 v.Chr. National Archaeological Museum, Athene. Foto: Jorrit Kelder.
- 4 Hettitische zilveren vuist (van een godenbeeld?), 1450-1300 v.Chr. Museum of Fine Arts, Boston. Courtesy: Museum of Fine Arts Boston.
- 5 Gipsen hoofd van een 'sfinx', uit de cultusgebouwen in Mycene, 14de eeuw v.Chr. National Archaeological Museum, Athene. Foto: Jorrit Kelder.

beelden waren eenvoudiger van aard en kleiner, gegoten uit brons (meestal met ingelegde ogen), gehouwen uit steen of gesneden uit hout. Dat laatste materiaal werd vooral in eerdere periodes gebruikt voor godenbeelden, zo dachten de Grieken. Pausanias verwijst meermalen naar zogenaamde ξόανα (*xoana*): houten beelden, vaak niet veel meer dan een nauwelijks bewerkte paal of boomstam. In een aantal gevallen wordt daarbij specifiek naar Daedalus verwezen: zo zou een beeld van Herakles in Korinthe door deze Minoïsche beeldhouwer zijn gemaakt, evenals een houten beeld van Aphrodite dat Pausanias op Delos bewonderde.

Godenbeelden in de Late Bronstijd

Geen van de door Pausanias beschreven *xoana* heeft de tand des tijds doorstaan. Uit de Myceense tijd kennen we eigenlijk alleen terracottabeeldjes, waarvan de zogenaamde *phi*- en *psi*-beeldjes de bekendste zijn. Deze beeldjes zijn veelal bijzonder klein (bijna nooit groter dan een decimeter), maar er zijn ook grotere varianten. In het complex dat in het Engels bekend is komen te staan als het 'Cult Centre' van Mycene, een verzameling gebouwen met religieuze context, zijn bijvoorbeeld aardewerken beelden gevonden die bijna 50 cm hoog zijn, en duidelijk 'persoonlijke' kenmerken hebben, zoals een bepaalde haardracht, of een object vasthouden. Het wordt aangenomen dat het hier om godenbeelden gaat, hoewel het moeilijk is om met zekerheid te stellen om welke goden het gaat. Omdat aardewerk goed bestand is tegen de tand des tijds, hebben de meeste wetenschappers zich in de studie over Myceense religie vooral op dergelijke beelden gericht. Dit is begrijpelijk, maar heeft als gevolg dat andere beelden, zoals *xoana*, nauwelijks worden meegenomen in reconstructies van Myceense rituelen. Dat deze beelden bestonden, en niet slechts een fantasie waren van latere Griekse auteurs (zoals Pausanias), mag als bewezen worden beschouwd. Overal elders in de oude wereld hebben we bewijzen voor dergelijke grotere beelden, die dan vaak van hout of ivoor waren gemaakt, en bekleed waren met kostbare metalen en (half)edelstenen. Denk hierbij aan Egypte en Mesopotamië, maar ook aan Hettitisch Anatolië. De Hettitische wereld is interessant als vergelijkingsmateriaal voor het Myceense Griekenland, omdat we weten dat er nauwe contacten tussen beide werelden bestonden – ook op religieus vlak. Zo wordt er in een

Hettitische tekst melding gemaakt van een godenbeeld uit Lazpa (de Hettitische aanduiding voor Lesbos) dat naar het hof wordt gestuurd om de koning te genezen, en lezen we dat één van de schutspatronen van de stad Wiluša (Wilios; Troje) Apaliunaš heette; vrijwel zeker de Hettitische weergave van de Griekse god Apollo.¹ In tegenstelling tot de nogal zakelijke Lineair B-lijsten van goederen die (vermoedelijk) voor offers en rituelen bestemd waren, kennen we uit de Hettitische wereld verschillende teksten waarin uitgebreid wordt ingegaan op de productie, het herstel of de verbetering van cultusbeelden. Deze beelden stonden vrijwel nooit alleen, maar werden meestal geflankeerd door aan de godheid gewijde dieren of door specifieke objecten. Zo zat de godin Iyaya op een troon, droeg ze een sluier en werd ze geflankeerd door twee schapen. Het ensemble was gemaakt van hout, maar bekleed met goud en tin – dat laatste was een uiterst kostbaar materiaal, dat vermoedelijk helemaal uit Cornwall werd geïmporteerd. Een aantal aanvullende objecten, waaronder koperen scepters, bronzen bекers en een beeld van een adelaar (dat ook weer met tin was bekleed), completeerden het interieur van het heiligdom. Het merendeel van deze beelden was vrij klein (niet hoger dan 50 cm), maar de Hettitische teksten refereren ook naar (flinke hoeveelheden metaal voor) grotere beelden. In één bijzondere tekst belooft de Hettitische koningin Puduhepa zelfs een levensgroot standbeeld van de koning (Hattusili III) te laten maken, waarvan de handen, voeten en het gezicht met goud zullen worden bekleed, mits de godin Lelwani de koning zal genezen van een ziekte.² Uit deze teksten kan dus worden opgemaakt dat grote beelden er net zo uit zagen als de kleinere varianten; dat wil zeggen, ze waren veelal gemaakt van hout en bekleed met kostbare materialen. In de regel werden ze opgesteld met hun respectievelijke dieren en attributen. We weten ook waar ze hebben gestaan: in een tempel in de Hettitische hoofdstad Hattuša zijn hun flinke stenen sokkels bewaard gebleven. Hoewel geen van de grote beelden de tijd heeft doorstaan, zijn er wel (resten van) twee kolossale stenen beelden bekend, en daarnaast kan het goed zijn dat een aantal objecten die ooit onderdeel waren van grotere, uit verschillende componenten bestaande beelden (zoals die zijn beschreven in de teksten) simpelweg niet als zodanig zijn herkend. Een mooi voor-

2

beeld hiervan is een buitengewone zilveren vuist van Hettitische makelij, die zich in het Boston Museum of Fine Arts bevindt. Rondom de pols van deze vuist is een processie afgebeeld, waarbij een gekroonde figuur wordt aangeduid als Tudhaliya. Op grond van de stijl kunnen we er vrijwel zeker van zijn dat het dan om de tweede koning met deze naam gaat, die regeerde van circa 1375 tot 1355 v.Chr. De vuist wordt algemeen als *rhyton* (een rituele plengvaas) geïdentificeerd, hoewel hier eigenlijk nauwelijks aanwijzingen voor zijn. Verondersteld wordt dat er ooit een handvat aan was bevestigd, waarvan een soldeerplek op de palm van de hand en een beschadiging aan de rand van de pols nu de enige restanten zijn. De vraag is echter of het hier wel om sporen van een handvat gaat en of het niet minstens zo aannemelijk is dat de soldeerplek op iets anders wijst. Het valt op dat het plengoffer dat op de vuist wordt afgebeeld nu juist niet met een vuistvormige vaas wordt gedaan, maar met een (veel makkelijker te hanteren) schenkan, en dat de godheid (Tarhuna) die met dit offer wordt geëerd de teugels van een dier in zijn handen heeft – waarschijnlijk gaat het om een stier, maar vanwege een beschadiging is dit moeilijk te zien. Zou het niet veel waarschijnlijker zijn dat de vuist *niet* een *rhyton* is, maar simpelweg een vuist, die ooit aan een houten beeld bevestigd was? De soldeerplek zou dan de plek kunnen zijn geweest waar teugels (van tin?)

aan bevestigd waren, die naar een bijbehorend beeld van een stier zouden kunnen hebben geleid. Het probleem met een dergelijke reconstructie is natuurlijk dat het niet valt aan te tonen. De huidige identificatie als *rhyton* is dat echter evenmin, maar is inmiddels wel vrijwel tot ‘feit’ verheven. Dit heeft kwalijke gevolgen, want nieuwe vondsten die op de zilveren vuist lijken, zoals een recente aardewerken vuist die in Hattuşa werd gevonden, worden nu onverwijld als *rhyton* herkend, ondanks het feit dat bij de aardewerken vuist geen spoor van een handvat te bekennen is. We weten dat er godenbeelden waren met een houten kern en metalen bekleding; het is daarom niet onaannemelijk dat de zilveren vuist een tot dusverre niet herkend element van zo’n verloren godenbeeld is. Dit brengt me bij een volgend punt. De Hettitische teksten maken duidelijk dat deze beelden nog wel eens werden hersteld (voorstelbaar, want hout vergaat) of verbeterd. Godenbeelden, niet slechts in het Hettitische Rijk maar overal in de oude wereld, waren nooit statisch of ‘af’: ze werden gebruikt, bewogen en bijgewerkt, al naargelang de omstandigheden dat vereisten. Zo kan een zilveren handschoen worden vervangen of tijdelijk worden gebruikt bij een ritueel. Er is een, helaas fragmentair bewaard gebleven, tekst waarin een zilveren vuist op een offerschaal wordt gezet, klaarblijkelijk als teken van acceptatie van de offerspijzen.³

Noten

- 1 Het zogenaamde *Alaksandu-verdrag* (CTH 76; in Rutherford (2020) 109).
- 2 De zogenaamde *Belofte van Puduhepa aan de Zonnegodin van Arinna* (CTH 384 §9); zie Collins (2005) 18.
- 3 Güterbock & Kendall (1995) 55.

3

scène (die meestal ofwel als priesteres, ofwel ook als godin wordt gezien) wordt geflankeerd door een griffioen of leeuw. Vergelijkbare scènes van goden met de dieren waarmee ze worden geassocieerd kennen we bovendien ook van verschillende zegelringen. Het is dus goed voorstelbaar dat, net als in Anatolië, Myceense godenbeelden werden uitgerust met zaken als scepters, speren of zwaarden, en soms werden vergezeld door (een beeld van) het aan hen gewijde dier. Resten van wat mogelijk een scepter was, met gouden buisjes rondom een houten kern, en een ivoren leeuwenbeeldje aan de top, zijn inderdaad teruggevonden in de ‘Kamer met het Fresco’. Al met al is het, mijns inziens, aannemelijk dat cultusbeelden en gerelateerde rituelen in de Myceense wereld van de 14de en 13de eeuw v.Chr. niet veel verschilden van wat we weten over beelden en cultus in het Nabije Oosten. Er zijn goede gronden om aan te nemen dat de verering van grotere, samengestelde cultusbeelden terugging op nog oudere tijden. Een beroemde *kouros* die werd gevonden in Palaikastro in Oost-Kreta en ruwweg uit 1450 v.Chr. stamt, geeft een idee hoe fraai dergelijke beelden eruit moeten hebben gezien. Hoewel deze *kouros* (de benaming voor een beeld van een man, meestal naakt of, in dit geval, bijna naakt) betrekkelijk klein is (ongeveer 50 cm), geeft de bewerking van de ivoren ledematen, het inlegwerk van bergkristal en de (grotendeels verloren gegane) beplating met goud, een indruk van hoe ook grotere cultusbeelden eruit kunnen hebben gezien. Elementen van dergelijke grotere beelden zijn bewaard gebleven: zo is er een stenen ‘prui’ gevonden te Knossos (uit de 17de of 16de eeuw v.Chr.), die oorspronkelijk onderdeel moet zijn geweest van

Literatuur

Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults (writings from the ancient world)* (Atlanta 2018).

Billie Jean Collins, ‘A Statue for the Deity: Cult Images in Hittite Anatolia’, in: N.H. Walls (red.), *Cult image and divine representation in the ancient Near East* (Boston 2005) 13-42.

Hans Gustav Güterbock & Timothy Kendall: ‘A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist’, in: Jane B. Carter & Sarah P. Morris (red.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (Austin 1995) 45-60.

Spyridon Iakovidis, ‘On the Use of Mycenaean “Buttons”’, *Annual of the British School at Athens* 72 (1977) 113-119.

Paul Rehak, ‘The “Sphinx” Head from the Cult Centre at Mycenae’, in: Anastasia Dakouri-Hild & Susan Sherratt (red.), *Autochthon. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement, Institute of Classical Studies, University of London, 9 November 2005* (Oxford 2005) 271-275.

Ian Rutherford, *Hittite Texts and Greek Religion: Contact, Interaction, and Comparison* (Oxford 2020).

Andrea Schaer, Amelie Alterauge, Sabine Brechbühl & Christiane Kissling, ‘Die Bronzehand von Prêles (Kt. Bern / CH) – die älteste anthropomorphe Bronzeplastik Europas?’, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 49,1 (2019) 57-69.

Myceense cultusbeelden

Hoewel we weinig hebben aan de Lineair B-teksten in onze reconstructie van grotere godenbeelden, biedt de archeologie hier een aantal aanknopingspunten. Een aanwijzing voor het bestaan van dergelijke beelden is een gipsen vrouwenhoofd dat te Mycene is gevonden. De Amerikaanse archeoloog Paul Rehak heeft aangetoond dat dit levensgrote hoofd, met grote starende ogen en met rode verf aangebrachte rozetachtige motieven op de wangen, ooit aan een godenbeeld toebehoorde. Hij wees daarbij op parallellen met fresco’s uit bijvoorbeeld Thera, waar we vergelijkbare motieven zien op de wangen van godinnen, en met de decoratie op de eerdergenoemde grotere aardewerken beelden uit het zogenaamde ‘Cult Centre’ te Mycene. Het is duidelijk dat dit hoofd ooit bevestigd was aan een houten lichaam: de ruimte waar een nek (een houten paal?) bevestigd was, is nog goed zichtbaar. Het is niet vast te stellen hoe de rest van het lichaam eruitzag. Mogelijk zat de godin, net als Iyaya uit Lapana, oorspronkelijk op een troon. De term *te-o-po-ri-ja* (te vertalen als θεοφορία, het dragen van de god) op een Lineair B-tekst (Od1 696) uit Knossos wijst er mogelijk op dat beelden soms in processies werden rondgedragen. In dezelfde tekst wordt ook textiel genoemd, waarschijnlijk als gift voor de godheid. Dit kan wijzen op een ander gebruik dat we kennen uit het Nabije Oosten, maar ook uit het latere Griekenland: godenbeelden werden, zeker voor speciale gelegenheden, gekleed in kostbare gewaden. Hiervoor is mogelijk ook een archeologische aanwijzing, want in een van de heiligdommen in het Myceense ‘Cult Centre’ (in de zogenaamde ‘Kamer met het Fresco’) hebben archeologen grote hoeveelheden kleine, geperforeerde steentjes gevonden. Deze zogenaamde *conuli* (vanwege hun conische vorm) worden vaak geïnterpreteerd als weefgewichtjes, maar eigenlijk zijn ze voor een dergelijk doel te klein. Spyridon Iakovidis stelde al in 1977 dat deze steentjes waarschijnlijk bevestigd waren aan de zoom van lange gewaden, die ze zo strak in de plooi en omlaag hielden: de Myceense godinnen hadden geen Marilyn Monroe-achtige momenten! Iakovidis’ suggestie is aantrekkelijk omdat op het fresco in diezelfde ruimte twee godinnen zijn weergegeven, waarvan er één deze *conuli* aan haar gewaad lijkt te hebben. Net als in Hettitisch Anatolië zijn deze godinnen voorzien van attributen: één draagt een speer en de ander een zwaard. Een derde, kleinere figuur links van de centrale

een levensgroot beeld – misschien een sfinx – en kennen we uit Mallia een terracotta mal voor de productie van een metalen vuist, die uit de 18de eeuw v.Chr. stamt. Het is de vraag of er in de Myceense cultuur grote beelden waren en zo ja, of deze beelden goden voorstelden. Gezien de nauwe contacten tussen Kreta en het Griekse vasteland, en de invloed die het Minoïsche Kreta had op de vroege Myceense iconografie, is het alleszins mogelijk. Het is zelfs mogelijk dat Minoïsche objecten werden geïmporteerd en aangepast om deel uit te maken van grotere, rituele assemblages. Want wat moeten we denken van de zogenaamde gouden leeuwenkop of de zilveren stierenkop, uit graf IV (circa 1550 v.Chr.) van de zogenaamde Grafcirkel A te Mycene? Net als de zilveren vuist uit het Boston Museum of Arts worden deze objecten meestal als *rhyton* geïdentificeerd. Anders dan met de vuist zijn er goede redenen voor een dergelijke identificatie, want we kennen verschillende stierenkop-*rhyta* uit de Minoïsche wereld – waaronder een prachtig stenen exemplaar uit Knossos. Vergelijkbare objecten worden bovendien afgebeeld op Egyptische fresco's van de giften die Kretenzers aan de farao aanbieden. In tegenstelling tot de *rhyta* die we uit Kreta kennen, ontbreken echter de platen die de nek afsluiten bij de twee objecten uit Mycene. Omdat het zilver en goud van de koppen goed bewaard is gebleven, wijst dit erop dat deze 'afsluitplaten' simpelweg nooit mee zijn gegeven in het graf en dit suggereert dat de *rhyta*, ten tijde van hun depositie, niet meer als *rhyta* diensdeden. Inderdaad dacht Schliemann, toen hij deze fantastische objecten vond, aanvankelijk dat hij met ceremoniële helmen te doen had. Dat is onwaarschijnlijk, want kleine gaatjes bij de hals van de gouden leeuwenkop wijzen erop dat deze ergens aan bevestigd was. Dat kan natuurlijk het oorspronkelijke gouden (?) sluitstuk zijn geweest, maar men zou zich ook goed kunnen voorstellen dat dit een houten dierenlichaam was. Als deze aanname correct is, dan zouden vroeg-Myceense cultusplekken bijzonder veel lijken op Hettitische heiligdommen zoals we die uit latere, 14de-eeuwse teksten kennen, met een centraal godenbeeld dat omgeven is door aan de godheid gewijde dieren en attributen. Ook hier geldt dat dit niet te bewijzen valt, maar het punt is dat we niet blindelings op eerdere identificaties en reconstructies moeten vertrouwen. Dat godenbeelden voortdurend aan verandering – herstel, 'verbete-

4

ring', of het klaarmaken voor een processie of offer – onderhevig waren, weten we, zoals we al zagen, uit de Hettitische teksten. Het is zeer voorstelbaar dat andere objecten, zeker als die toch een bijzondere functie hadden, zoals *rhyta*, evenzeer konden worden bewerkt en gebruikt voor nieuwe doeleinden.

Epiloog

Dit inzicht is niet alleen van belang voor archeologen die zich met Myceense religie bezighouden. Myceense religie kan niet los worden gezien van een veel breder, 'internationaal' milieu. Er zijn duidelijke parallellen en verbanden tussen de Myceense wereld en samenlevingen elders in de oude wereld. Traditioneel wordt dan vooral naar het oostelijk mediterrane gebied gekeken, maar er zijn steeds meer aanwijzingen dat er ook groepen, misschien zelfs wel vroege staten, in Europa nauw betrokken waren bij de handel en kennisuitwisseling met de beter bekende staten van de oostelijke mediterrane wereld. Eén van de redenen waarom Midden- en Noord-Europa nog wel eens als een achtergebleven gebied wordt gezien, is dat er in tegenstelling tot Griekenland en de Oriënt niet met steen

5

werd gebouwd, maar vooral met – vergankelijk – hout. Een dergelijke (over)focus op datgene wat bewaard is gebleven blijkt echter problematisch. Dat Europa ook in het verhaal van verloren gegane, grotere en samengestelde, Myceense godenbeelden relevante casestudy's kan bieden moge blijken uit een recente vondst uit Zwitserland. Nabij het gehucht Prêles, in het kanton Bern in het noordwesten van Zwitserland, op een plateau dat een prachtig uitzicht biedt over het meer van Biel, werd in 2017 met een metaaldetector een bronzen hand met goudbeslag gevonden. De opgravingen die hierop volgden tonen aan dat deze hand deel uitmaakte van de grafinventaris van een 25- tot 40-jarige man. Hoewel flink geërodeerd, suggereert de concentratie kiezels dat het graf ooit voorzien was van een kleine, met deze stenen bedekte tumulus. De plek van het graf was waarschijnlijk

niet slechts vanwege het prachtige panorama gekozen, maar ook omdat het vermoedelijk eerder al een gewijde plaats was: onder het graf troffen archeologen een stapel stenen aan (een zogenaamde *cairn*). Hoewel de bronzen hand is beschreven als een prothese is een 'praktisch' nut, gezien de fragiele vingers en het fraaie, met zonne-cirkels (?) bewerkte goudbeslag, zeer onwaarschijnlijk. Het is dan ook denkbaar dat we hier, net als met de vuist uit het museum in Boston, te maken hebben met de resten van een ouder, voornamelijk houten, godenbeeld. Analyse van de lijm waarmee het goud op de bronzen hand was bevestigd wijst erop dat de hand uit de vroege 15de eeuw v.Chr. stamt, terwijl het graf vermoedelijk enkele decennia later werd opgeworpen. De parallel met de *rhyta* uit de schachtgraven in Mycene kan getrokken worden. Ook hier in Zwitserland hebben we mogelijk te maken met een object dat, door zijn levensloop, verschillende functies heeft gehad: in dit geval eerst als onderdeel van een godenbeeld (dat misschien wel bij de *cairn* stond opgesteld?) en uiteindelijk, wellicht als teken van de buitengewone status van de overleden man, als passende grafgift. We hebben gezien dat, gedurende de Late Bronstijd, levensgrote godenbeelden werden vereerd in zowel Griekenland als Anatolië, en misschien ook in Zwitserland. Deze beelden waren aan verandering onderhevig, al naar gelang een heerser of een ritueel daartoe noodde. Ze konden worden verfraaid, maar kostbare (metalen) elementen konden ook worden ontvreemd en uiteindelijk bijvoorbeeld in een graf belanden. Dat de aanwezigheid van dergelijke beelden tot dusverre nauwelijks werd overwogen, is te wijten aan de aard van de wetenschap. Disciplinaire grenzen, bijvoorbeeld tussen de filologie en archeologie of de studie van de Griekse en Anatolische oudheid, zouden vaker moeten worden geslecht. Daarnaast hebben archeologen de (logische) neiging hun reconstructies te baseren op datgene wat bewaard is gebleven, niet op datgene wat verloren is gegaan. Met dit artikel hoop ik aan te tonen hoe lonend een bredere blik kan zijn, waarbij materiaal uit verschillende velden en gebieden naast elkaar wordt gelegd en vergeleken. Bovenal hoop ik aannemelijk te hebben gemaakt dat het altijd goed is om ook aanvaarde kennis, zoals de identificaties van de in dit stuk genoemde *rhyta*, kritisch te heroverwegen. Ook specialisten hebben het wel eens mis!